

Mintakövetés és nyelvtisztaság
(A XVIII. század végi fordítás-vita összefüggéseihöz)

1. A fordítás-vita és a Magyar Museum

A Magyar Museum első számáról a nyilvánosság előtt megjelent egyetlen nagyobb terjedelmű értékelés „nagy furtsaságot, sőt egy vétket” is felfedezni vélt a lapban. Rájnis József 1789-ben kiadott Vergilius-fordításához a Baróti Szabó Dávid ellen írott *Sisakos, paizsos, kardos mentőírás*on túl egy *Toldaléket* is csatolt,¹ amelyben a folyóirat első számáról fejt ki véleményét. Ebben persze elsősorban Baróti Szabó Dávidot és annak Milton-fordítását kritizálja, de egyúttal a fordítás elvi kérdéseiben is különvéleményét hangoztatja, szembefordulva Batsányi tanulmányának koncepciójával. A megtámadásra Batsányi válaszolt a 3. szám mintegy felét kitevő *Toldalékban*.² A vitairat négy fő részre tagolódik. A bevezetőben Batsányi kiemeli Rájnis személyeskedő hangnemét, s felülemelkedve azon a kritikaírás elvi kérdéseit veti fel általában. Ezt követően rátér az első fő vitapontra, Baróti Milton-fordításának megítélésére, illetve valójában magának a miltoni műnek az értékelésére („ELSŐBEN-is Szabó Dávid Társunk iránt-való furtsaságunkra nézve.”³), majd pedig saját, fordításról írott tanulmányának Rájnis által megtámadott elvei mellett áll ki a harmadik fő egységben („LÁSSUK már most a 'Fordítás' Mesterségének Regulájit”⁴). A részletekbe menő érvelést követően a vitairat zárata megismétli a rájnisi személyeskedés elítélését, s önmérsékletre inti vitapartnerét azáltal is, hogy három pontban annak nyelvi hibáit taglalja.

„A' Fordításnak az eredet-írás' hív és igaz másának kell lenni. [...] azt, a' mi az eredet-írásban van, *mind*, és, ha-tsak lehetséges, *ugyan-azon renddel*, ki kell nékie fejeznie: *sem többet, sem kevesebbet* nem szabad nékie magában foglalni.”⁵ Ez volt az az alaptétel, a „vétek”, amelyet Rájnis (s majd Péczeli is) kifogásolt és több-kevesebb hevességgel támadott Batsányi gondolatmenetében. Mindketten azt vallották, hogy a *szoros* fordítások helyett (amit Rájnis a *rabi* fordítással azonosított), szabad fordítások, vagyis adaptációk kellenek, hogy a fordító versengjen az eredetivel. Abban azonban már ők is eltértek egymástól, hogy miért. Rájnis a klasszikus imitáció-elv alapján, az egyéni stílus tökéletesítésének funkcióját hangsúlyozván, Pliniusra (és Gottschedre hivatkozva), Péczeli pedig az antik imitáció-elvet a haszonelvűség pragmatikus szempontjai szerint átértelmező francia elméletírók, nevezetesen D'Alembert nyomán. Véleményük különbségében a hagyományos deákos és a felvilágosult tudós irodalmi műveltség szemléleti jegyei nyilvánulnak meg.⁶

Batsányi érvelése először is azt teszi világossá, hogy amikor ellenfele fordításról beszél, akkor valójában imitációt ért alatta, ami nem hozható közös nevezőre a fordításnak azzal a fogalmával, amelyet ő használ. „Más dolog ugyan-is, egy *Íliásnak* formájára *Éneist* tsinálni, sőt a' fel-vett példát helyenként majd szóról szóra *követni*; holmit *költsönözni*, 's ugyan azt néha szerentsébben-is ki-fejezni; más ismét ugyan-ezen Kőlteményt, vagy *Liviusnak* 's *Tacitusnak* Történetes Könyveit az eredetiből más nyelvre által-tenni, *fordítani*. Én pedig nem az *elsőre* akartam útát mutatni; hanem ezen *utólsóra*, az az, miként kellessék valamelly idegen nyelven készültt munkát a' miénkre *híven, igazán, és jól fordítani*, arra hoztam regulákat.”⁷ Batsányi tehát a vita tulajdonképpeni értelmetlenségét mutatja be, hiszen nem egy dologról beszélnek. A továbbiakban nem is tesz mást, mint megismétli korábbi tanulmánya főbb tételeit, helyenként pontosítva kifejtésüket. Az így körvonalazódó vitapozíció alapjaiban tér el a Rájnis képviselte deákos és a Péczeli képviselte tudós literátor állásponttól.

Batsányi szoros fordítási elve valójában mintakövetést jelentett, s ezzel a tudós hazafiság ideologikus beszédmódjának⁸ egyik tételét, a nyugati nemzetek fejlődési mintájának követését mintegy a gyakorlatban, egy-

¹*Magyar Virgilius*, Pozsony, 1789; új kiadásban: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826.*, kiad. Szalai Anna, Bp., 1980., 111–161., 163–179.

²*Első folyóirataink: Magyar Museum*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 2004., I. 153–187. (a továbbiakban: MUSEUM, 2004.)

³MUSEUM, 2004., I. 157.

⁴MUSEUM, 2004., I. 164.

⁵MUSEUM, 2004., I. 22.

⁶A fordítás-vita legújabb összefoglalását ld. Szajbély Mihály: „*Idzadnak a magyar tollak.*” *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001., 132–134. (a továbbiakban: SZAJBÉLY, 2001.) Itt a továbbiakban csak a vita témánk szempontjából fontos vonatkozásaira térünk ki.

⁷MUSEUM, 2004., 172.

⁸Ld. erről részletesen tanulmányunkat: „*Tudós hazafiság*”. *Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*, It 2001., 487–504.

egy műre szűkítve, új módon alkalmazta. Ez a mintakövetésre épülő fordítási elv ugyanis „szükségképpen az eredeti mű előtérbe kerülését jelenti, párhuzamosan a fordító nyelvének, olvasóközönségének való közvetlen hasznát hajtás szempontjainak háttérbe szorulásával.”⁹ Ez a törekvés irodalomteremtésként értelmezhető, hiszen az idegen mintának való megfelelés az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását kívánja meg, pontosabban: a nyugati irodalmi mintákkal ekvivalens változatok létrehozását a magyar irodalomban.¹⁰ Ugyanakkor ez a törekvés felvetette azt a problémát, amely már magában rejtette a mintakövető irodalmi-kulturális modernizáció későbbi alternatíváját jelentő elképzelés, az organikus modell szemléleti alapját, ekkor még kizárólag nyelvi szinten. A mintának megfelelő fordítás során ugyanis szembesülni kellett a nyelvek közötti különbségekkel, amelyekkel persze a másik oldal képviselői is számot vetettek, de számukra ez nem jelentett hűsbavágó gondot, mert amúgy is a befogadó nyelv, a magyar kapott elsőbbséget.

2. A nyelvszemléleti háttér

Batsányi vitairatában a szoros fordítások követelményéről értekezvén az „a’ mennyire lehet” megszorítással él.¹¹ Hogy ez alatt mit is ért, azt pontosabban megvilágítja, mikor a fordítás gyakorlati nehézségein elmélkedik: „Néha a’ nyelvnek hajthatatlansága, vagy szegénysége, nem engedi-meg a’ Fordítónak, hogy éppen oda alkalmazzasson valamely szépséget, a’ hová az az eredet’ írásban helyeztetett.”¹² Jól látható, hogy két dologról esik itt szó, a nyelv természetéről és a nyelv állapotáról, valahogy úgy, ahogy azt Kazinczy Gessner-fordításának az ajánlásában is olvashatjuk: „gyakori el-akadásim tanítottak-meg, millyen nehéz Nyelvünknek a’ Nyúgotiakkal való atyafiságtalansága ’s készületlensége miatt némely részében a’ Poésisnek szerentsés hív fordítást nyújtani.”¹³ Az igazán figyelemre méltó itt az, hogy ez a két ok választó, illetve mellérendelő szerkezetben szerepel, tehát egy értelmi mezőben, holott messze nem azonos a kontextusuk.

A nyelv állapotot egyértelműen a kor általánosnak mondható tökéletesedési sémájában értelmezhető mint fokozat, míg a nyelv természetéről már a XVIII. század közepétől kezdődően megfogalmazódtak az európai gondolkodásban olyan nézetek, amelyek azok eredendő különbségét, összemérhetetlenségét vallották. A szóban forgó szövegekben azonban nyoma sincs ennek a belátásnak. Jól mutatja mindezt Batsányi megfogalmazása is: „Látni-való dolog az-is, hogy mennél különbözőbb a’ két nyelv, úgy-mint a’ mellyből, és a’ mellyre fordítottunk, annál nehezebb akadályokat találunk, és annál kevesebbé követhetjük mindenben az eredeti írást”.¹⁴ A nyelvek különbözősége itt ugyanúgy fokozatiságként értelmeződik, mint a nyelvállapot a tökéletesedés viszonylatában. A nyelvek közötti különbség csak nehezé (egyre nehezebbé) teszi a szoros fordítás elkészítését, s nem eleve lehetetlenné.

A nyelvek különbözőségének mibenlétét azonban itt nem részletezi, megtette azt korábban, a Magyar Museum 1. számában közölt tanulmányváltozatban, ahol hosszú bekezdés foglalkozik ezzel. „Vagynak szegény, és gazdag; hathatós, és erőtlen; könnyen-hajló, és hajthatatlan nyelvek”¹⁵ – írja, majd ezt követően aprólékosan jellemzi e szempontból az olasz, francia, német, illetve a görög és latin nyelveket, lábjegyzetében pedig ugyanitt „a’ mi Ásiai Nyelvünknek az Európaiaktól való nagy különbségét” hangsúlyozza. Kazinczynak Batsányihoz hasonlóan kimondottan fontos témája a nyelvek különbözősége. Elsődlegesen a hangzás szempontjából vizsgálja a kérdést, fonetikus átírásban közöl német, olasz, török szövegeket az Orpheus borítóin,¹⁶ egy Metastasio-fordítás jegyzetét pedig, melyben a magyart a hangzás édességét tekintve az olasz mellé helyezi, a következő felkiáltással zárja: „kedves Anyai Nyelvünk! mikor fogják a’ mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy véghetetlenül felyül-haladod a’ frantz persziflázt, a’ német mormogást?”¹⁷ A nyelvek különbözőségének eme relativizáló szemléletmódja a korabeli magyar és európai gondolkodás közhelye volt,¹⁸ a nyelvek jellemének, szellemének illetően felfogása azonban nem azonosítható a mással össze nem mérhető nyelvindividuum gondolatával.

⁹SZAJBÉLY, 2001., 125.

¹⁰Vö. Fried István: *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás*, Literatura, 1997., 286–301., itt további példák sora és részletes elemzés található.

¹¹ „Tudni illik: A’ mennyire a’ nyelvnek különbsége, az értelmesség, és a’ jó hangozat meg-engedik” (MUSEUM, 2004., I. 170.).

¹²MUSEUM, 2004., I. 169.

¹³Gessner’ *Idylliumi*, in *Érzelmes históriák*, kiad. Lőkös István, Bp. 1982., 208.

¹⁴MUSEUM, 2004., I. 170.

¹⁵MUSEUM, 2004., I. 24.

¹⁶*Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. Debreczeni Attila, Debrecen, 2001., 311., 319., 321. (a továbbiakban: ORPHEUS, 2001.).

¹⁷ORPHEUS, 2001., 25.

¹⁸Ld. erről Penke Olga: *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*, It 2002., 520.

A korban a racionalista nyelvszemlélet volt általánosan jellemző, amely a nyelvet a tudás eszközeként, pusztán közvetítőjének tekintette, noha a századközépen már megjelentek a nyelvi individualitás empirista nyelvfilozófiájának első változatai. A korabeli fordítás-vitákban közös volt a racionalista nyelvszemléleti háttér minden vitatkozó fél esetében, mint azt Szajbély Mihály a német példára vonatkoztatva megfogalmazza: „A különböző nyelvek tehát Breitinger szerint csupán eszközök ugyanannak az általános igazságnak a megfogalmazására. Ez az álláspont lényegében megegyezett a Gottsched-kör elképzelésével, de míg ők ennek alapján a nyelvi kifejezés esetlegességére és tökéletesíthetőségére hívták fel a figyelmet, addig Breitinger a szoros fordítás elvi lehetőségére következtetett belőle.”¹⁹ Ugyanez mondható el a hazai vitában szemben álló felek (Rájnys, Péczeli–Batsányi, Kazinczy) szemléletére nézve is, nincs tehát szó arról, hogy a szabad fordítás hívei empirista nyelvszemléleti alapokon állnának. A nyelvek különbözőségével való szembesülés azonban minden addiginál erőteljesebben következett be a szoros fordítás elvének megvalósítása során, az ekkor előállt akadályokat számbavéve.

3. A nyelvtisztaság követelménye

Batsányi és Kazinczy leginkább az idiómák (korabeli kifejezéssel: idiotismusok) lefordításának problémáját emeli ki ezen akadályok közül. „A’ Fordító, kinek az eredeti írást sem szebbíteni, sem kortosítani nem szabad (lásd fellyebb) éppen azokat a’ szó-ejtéseket, expressiókat, keresi-fel a’ maga’ nyelvében, a’ mellyekkel a’ munka az eredetiben van meg-írva; és, ha talán néha-néha nem találja éppen azokat (mert akár-melly nyelvnek-is vagynak olly tulajdon szavai és ki mondásai, mellyeket más nyelven lehetetlen ugyan-úgy ki-tenni) ollyankor annyit-érőkkel váltja-fel. ’s a’ t.” – írja Batsányi a *Toldalékban*.²⁰ A ’s a’ t. arra vonatkozik, hogy nem ismétli meg a korábbi tanulmányban részletesen kifejtetteket, amelyben az „ábrázolatok, az ékes kimondások, a’ szóknak rendes öszverakások” mellett a „köz-mondások” és a „kerek-beszédek (periodusok)” lefordításának nehézségét, ugyanakkor szükségességét tárgyalja.²¹ Az azonban a *Toldalék* szövegéből is kiderül, hogy bármilyen nehéz is a megfelelő megoldást megtalálni, végső soron, legalábbis egy nagyobb egészben szemlélve ez nem lehetetlen. Batsányi ezt saját Osszián-fordítására nézve meg is fogalmazza (a fordítás minden nehézségének hangsúlyozása mellett is): „alkalmasint el-is-értem tárgyamát”.²²

Kazinczy elvileg szintén nem vonja kétségbe az eredetinek mindenben megfelelő fordítás létrehozásának lehetőségét, mindazonáltal az ő meditációja sokkal nagyobb kétségeket jelez a gyakorlati sikert illetően. „Minden sorban el-akad a’ Fordító, ’s kétségeskedik benne, ha az Idiotismust áldozza é fel az Energiának, vagy az Energiát az Idiotismusnak? Sokára el-únyja a’ köröm-rágást, ’s késsel nyúl a’ tsemő-fejtéshez. Innen van, hogy a’ fordítás vagy víz-ízű, ’s el veszti eredeti tüzét; vagy erőltetett, homályos és ízetlen. Az eredeti tisztaság érthetetlen tsevegéssé, a’ praecisio hosszas hideg periphrasissá, változik-el; új faragású szók és szóllások sértegetik a’ fület; ’s a’ jobbakon is idegen íz esmerszik.”²³ Kazinczy saját fordítói munkájának tépelődéséből leszűrűt dilemmája Batsányi megfogalmazásával egybehangzóan, de annál élesebben mutatja, hogy számukra a kérdés elsősorban nem nyelvszemléleti jelentőségű, vagyis a nyelvek eltérő természetű nem önmagában fontos. Az igazi kérdés gyakorlati jelentőségű és irodalmi érdekű: ha az eredeti mű szépsége éppen nyelvi megformáltságában ragadható meg, akkor hogyan lehet egyszerűen megfelelni az eredeti műhöz való hűség és a magyar nyelv tisztasága megőrzése egyenrangúnak tartott követelményének.

A nyelvi hiba ugyanis megengedhetetlen, amint Batsányi írja: „A’ Soloecismusokat kerülni kell, mert szenvedhetlenné tészik a’ fordítást.”²⁴ A „Soloecismus” fogalmát az első szám változatában részletesebben is kifejtette: „A’ Soloecismusok, hibák, mellyek olly szó-ejtéseknek öszve-kötéséből állanak, mellyek a’ nyelvnek különös tulajdonságához-képpst egybe nem köttetődhetnek”.²⁵ Minden olyan nyelvi megoldás elvetendő tehát, amely a magyar nyelv természetével ellentétes, így elítélendő minden „Graecismus, Latinismus, Gallicismus, Germanismus”, s kerülendő az idegen szavak alkalmazása is, igaz, csak azoké, amelyek „nállunk polgári jussal még meg nem ajándékoztattak”. Ez a megszorítás a korabeli purista szógyártástól való elhatárolódást jelzi, miként Kazinczy azon megengedő véleménye is, mely szerint „érthetlensége sok fordításinknak gyakorta az idegen szóknak szükségtelen ’s nagyobb részént káros ki-kerüléséből származik. Erölködve akarunk mindent Magyar szóval ki-tenni, ’s el-felejtjük meg-fontolni, ha ezen új el-nevezés által nem vesz é az értelem, az

¹⁹SZAJBÉLY, 2001., 125.

²⁰MUSEUM, 2004., I. 169.

²¹MUSEUM, 2004., I. 24–25.

²²MUSEUM, 2004., I. 174.

²³*Gessner’ Idylliumi*, in *Érzelmes históriák*, kiad. Lökös István, Bp. 1982., 209.

²⁴MUSEUM, 2004., I. 169. A „Soloecismus” fogalmát az első szám változatában részletesebben is kifejtette: „A’ Soloecismusok, hibák, mellyek olly szó-ejtéseknek öszve-kötéséből állanak, mellyek a’ nyelvnek különös tulajdonságához-képpst egybe nem köttetődhetnek” (I. 23.).

²⁵MUSEUM, 2004., I. 23.

energia, az idiotismus?”²⁶ A nyelvi kifejezés új útjainak keresése, amely a szoros fordítás elvéből következik, a nyelvtisztaság követelményével találkozván formálja is annak szikárságát.

A magyar nyelvűség egyre nagyobb ideologikus jelentőséggel bírt a tudós hazafiság beszédmódjában. Ez az ideologikus töltet a korabeli nyelvművelő szándékokat egyértelműen a nyelvtisztaság megőrzésére buzdította, ami legközvetlenebb és leglátványosabb módon a szókincs terén vívott harcokat indukált. A korabeli purista törekvések üldözték az idegen, érthető módon leginkább latin és német szavakat, s minden téren azok magyarral való helyettesítésére törekedtek. Batsányi és Kazinczy idegenségekkel szembeni megengedőbb álláspontja ebben a viszonyrendszerben is értelmezendő, hiszen úgy kellett a maguk nyelvtisztaságot és újítást egyaránt szorgalmazó törekvéseit artikulálniuk, hogy azok elegendő érvet sorakoztassanak fel az általuk elvetett nyelvtisztítási törekvésekkel szemben is. Nem véletlen egyébként, hogy Kazinczy két Magyar Museumban közölt recenziója kitérően foglalkozik e kérdéssel. Gelei József fordításáról megállapítja, hogy az többnyire sikeresen kerül el a nyelvi idegenszerűségeket, s csak kevés ilyet sorol fel belőle, Barczafalvi Szigvárt fordításán viszont jócskán elveri a port, nyilván azért is, mert Barczafalvi volt a purista szógyártás legfőbb korabeli alakja. E recenzió végén azonban elvileg is megfogalmazza álláspontját a „szó-szerzés”-ről, itt is egyfajta egyeztető nézetet vallván: a mérsékelt szóalkotás szükséges és indokolt, amennyiben a nyelv természetét figyelembe veszi és tekintettel van a nyelvi közegre. Merthogy adott esetben az irodalmi műre nézve más követelmények fogalmazhatóak meg, mint egy tudományos szöveg esetében.

A szoros fordítás elve tehát kettős célt kíván a gyakorlatban megvalósítani, mintakövetést (ami nyelvi összefüggésben nyelvbővítést jelent) és nyelvtisztítást egyszerre, a kettő egyeztetésével. Az a legfőbb törekvése, hogy az *eredeti szóljon magyarul* (a teljes idegen mű – hibátlan magyarsággal), vagy ahogy Batsányi megfogalmazza: „az Írónak értelmét, gondolatait, ’s azoknak rendit, az ő természeti indúlattya’ ’s tulajdonságaihoz-képpes (a’ IIIIdik közönséges regula szerént) saját szavaival ki-fejezzük; és, egy szóval: ötet nyelvünkön úgy beszéltessük, a’ mint beszélt vala, ha maga ezenn a’ nyelvenn írt volna.”²⁷ Ez az elv hivatott biztosítani a két egymással részben ellentétes elv, az eredetinek való megfelelés és a nyelvtisztaság megőrzése közötti szakadék áthidalását. Pontosabban: ez az elv teszi lehetővé, hogy ne is látszódjék szakadék, legfeljebb csak gyakorlati nehézségek, amelyek végső soron áthidalhatóak. Persze ehhez az ’eredeti műnek való megfelelés’ sajátos értelmezése társul.

4. A mintakövetés célja

A szoros fordítás Batsányi és Kazinczy által képviselt elve az eredeti műhöz való mind teljesebb hűséget deklarálta. Ennek a hűségnek azonban világosan látszanak a határai. Nem kívánják meg feltétlenül az eredeti mű eredeti nyelvű változatának, tehát a tényleges eredetinek a használatát, sem azt, hogy az eredetivel egyező versformában készüljön a fordítás. Ez a kettősség érvényesült Baróti Milton-fordítása esetében is, hiszen a Rájnissal való vitában fel sem vetődnek Baróti fordításának nyelvi kérdései. Sőt, Rádaynak írott 1788. május 13-i levelében Batsányi meglepő nyilatkozatot tesz: „Én tudom, hogy a’ fordítás fog Nagysádnak tetszeni. Hexameterben, Neander Piarista deák fordította után; de a’ magyar ennél még jobb lesz, mert ennek némelly fogatkozásai-is ki fognak pótoltni.”²⁸ Meglepő lehet, hogy itt az eredetihez való hűség helyett annak megjobbítása szerepel értékként, de az is világos, hogy valójában sem versformájában, sem nyelvben nem az eredeti miltoni műről van szó, amihez hűnek kellene lenni. Batsányi számára láthatóan nem jelent gondot az, hogy Milton eposzáról beszélvén valójában egy ahhoz egyáltalán nem hű átdolgozásról, vagy inkább kivonatról értekeznek. Kazinczy később, az Orpheusban közölt egyik úti levelében kifogásolta ezt a gyakorlatot, de kritikája elsősorban arra vonatkozott, hogy a latin nyelvű mű *kivonatos*, vagyis nem tartalmazza a miltoni eposz egészét.²⁹

Kazinczy egyébként Péczeli Young-fordítását bírálván *szóvá* teszi azt is, hogy az nem „szorossan az Ánglus szerint”³⁰ készült, de itt a hangsúly megint nem az „Ánglus”-on van, hanem inkább a „szoross”-on, mert Rádaynak írott kommentáló levelében írja, hogy ő maga is egy német fordítást használt, s az eredeti angolt csak

²⁶Gessner’ *Idylliumi*, in *Érzelmes históriák*, kiad. Lökös István, Bp. 1982., 209.

²⁷MUSEUM, 2004. I. 170. (ez majdnem szószerint előfordult már korábban is, 168.)

²⁸Molnár János: *Bacsányi János levelei id. báró Ráday Gedeonhoz*, ItK 1907., 86.

²⁹„Melly szerentsétlen gondolat vólt légyen az, hogy SZABÓ Úr a’ Milton *El-vesztett Paraditsomát* fordítsa, azt minden meg-ítélheti, ha az Anglust nem látta is, a’ ki meg-gondolja, hogy az Epopeákat nem lehet úgy epitomálni mint valamelly Theologiai Systemákat, és a’ ki tudja hogy SZABÓ Úr az egy Deák nyelven kívül mást nem értvén ezt nem Anglusból, hanem egy Deák fordításból fordította. – Kevésbe múlt, hogy SZABÓ Úr ismét az Ilias fordításához nem nyúlt. – DENIS, vagy a’ Poétai Nevét említvén SINED a’ Deák Epitomator elöttem bosszankodva nevezte *Suprema papavera carpens*-nek, midőn nékie beszéltem, hogy SZABÓ Úr belőle fordítja Milont.” (ORPHEUS, 2001., 134.)

³⁰ORPHEUS, 2001., 72.

(szerény) nyelvi kompetenciája függvényében vette figyelembe.³¹ Ugyanezt hangsúlyozza Batsányi is az Osszián-fordításról szólván, odaszúrván egyet Rájnisnak: „Ezt a’ nagy Poétát én sem fordítottam ugyan az eredeti nyelvből; és, mivel a’ mennyire tudom, előtted-is esméretlen lévén a’ régi Kaledoniai nyelv, Te sem vetheted-össze az eredeti írással fordításomat”.³² Ezt követően megemlíti, hogy minden európai nyelvre lefordították már Ossziánt, s lábjegyzetben felsorolja, hogy milyen német fordításokat ismer. A lényeg azonban nem ez, hanem a tudós alaposág és körültekintés hangsúlyozása, aminek legfontosabb megnyilvánulása, hogy saját fordítása elkészítéséhez több fordítást használt. Mint írja: „a’ fordítás-közben pedig magamat a’ több-féle fordításokhoz úgy alkalmaztatam, hogy azokat egybe-hasonlítva, minden gondolatait, minden érzéseit, és ki-fejezéseit nyelvemenn, a’ mennyire lehetséges, egészlen, és szóról szóra tulajdonimmá teyem, ízzenként meghatározom”.³³ Az eredeti mű tehát nem individuum, amely semmi mással össze nem keverhető nyelvi megformálásban létezik. Az eredeti mű szétosztódik fordításokba, elkészíthető újabb verziója más nyelven, s ennek növeli az értékét, ha az egyes változatokból az adott szövegheleynél mindig a legjobb vétetik figyelembe. Ez egyrészt tisztán a nyelvszemléleti racionalizmus álláspontja, hiszen a művet a nyelvtől függetlenül tételezi, másrészt pedig magát az eredeti művet is egy ideáció változataként kezeli.

Végző soron ugyanezt a szemléletet nyilvánítja meg a versforma követéséről való lemondás. Mint Batsányit idézván említettük, senki nem kifogásolta, hogy Baróti Miltont hexameterben fordította, még a kivonatolást bíráló Kazinczy sem. Batsányi maga is megpróbálkozott a hexameteres formával Osszián kapcsán, mert – mint közleménye kísérő soraiban írja –: „Talán leg-jobb vólna, az egész Ossziánt (valamint DÉNIS tselekedett volt) illy-nemű Versben fordítani. Itt tetszenék-ki leg-inkább a’ mi Nyelvünknek méltósága, ’s hasonlíthatatlan szépsége.”³⁴ Dénis és köre, a bécsi jezsuita költészet az eposzok komoran fenséges világát az antik eposzok mintájára gondolta el megvalósítani, s ez időlegesen Batsányi vélekedését is befolyásolta.³⁵ Hogy máskor miért prózában fordít, arra erősen gyakorlatias magyarázatot ad: „De erre [ti. a hexameteres kidolgozásra] nékem nints időm, ha talán tehetségem lenne-is.”³⁶ Egybeesik ezzel a Klopstockot ugyancsak prózai formában fordító Kazinczy mentegetőzése az időhiány miatt.³⁷ Az időhiányt persze azért lehetett ilyen vonatkozásban emlegetni, mert hangsúlyozottan mutatvány-fordításokról volt szó, az útkeresés dokumentálásának igyekezetéről, s a célnak így tökéletesen megfelelt a verstanilag nem formahű fordítás. De mégsem csak ez állt a háttérben, ezt bizonyítja Kazinczy esetében a Földi Jánossal folytatott vita is. Anakreon-fordításaik tárgyában itt Földi éppen a verstanai pontosságot kérte számon Kazinczyn.³⁸ A verselés ugyanúgy némileg esetlegesnek tűnik a műegész szempontjából Batsányi és Kazinczy szemléletében, mint az eredeti mű nyelve. Az ezekhez való ragaszkodás így nem is képezi a szoros fordítás kritériumát.

Úgy tűnik tehát, hogy a szoros fordítás Batsányi és Kazinczy által képviselt elve, amely végző soron mintakövetést jelent, nem ragaszkodik az eredeti műindividuumhoz, nem annak követését írja elő, mégpedig nyilván azért nem ragaszkodik ahhoz, mert nem létezik számára ez a fogalom. A szoros fordítás itt megfogalmazott elve mindig a tónus, a részben retorikailag értett stílusnem szoros követésére irányul. Ezáltal kívánnak képviselői olyan hangnemeket megteremteni nyugati minták nyomán a magyar irodalmiságban, amelyek értékelésük szerint még hiányoznak abból. Ezt világossá teszi Batsányi *Toldaléka* is, mikor arról ír, hogy a fordítónak egészen az eredeti íróval kell azonosulnia, s ez alapján úgy írnia, „hogy: CICERO a’ Magyar köntösben-is ugyan-az a’ bő és hatalmas *Orator*, ugyan-az a’ könnyű és kedves Böltselkedő; LIVIUS ugyan-az a’ világos és kellemes, CURTIUS ugyan-az a’ tsínos, TACITUS ugyan-az a’ rövid, hathatós Történet-író; HOMERUS ugyan-az az eggyűgyű felséggel éneklő, KLOPSTOKK ellenben ugyan-az az el-érhetetlen magasságban fellengző Poéta legyen, a’ ki, és a’ millyen vólt az eredeti öltözetében.”³⁹ Kazinczy lényegében azonos szemléletről tesz tanúbizonyságot, mikor Klopstock „utól-érhetetlen magas repületei”-ről vagy Chaulieu és Petrarca „édes lágyságú énekecskéi”-ről mint követendőkről beszél.⁴⁰ A hangsúly azon a tónuson van,

³¹ „Pézteli Uram a’ magáét frantziából fordította; én pedig az Ébertéből, segítségre vonván a’ mennyire vonhatom az Anglust is” (Kazinczy Rádaynak, 1788. október 15., *KazLev.* I. 226.).

³² *MUSEUM*, 2004., I. 173.

³³ *MUSEUM*, 2004., I. 174.

³⁴ *MUSEUM*, 2004., I. 123.

³⁵ Utóbb a *Museum* példányába ezt jegyezte e fordítása mellé: „balvélekedés volt ez! s nemsokára megismértem, mely igen csalatkoztam” (*Batsányi János összes művei, I. Versek*, kiad. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Bp., 1953., 532.).

³⁶ *MUSEUM*, 2004., I. 123. Az időhiányra már első Osszián-fordítása közreadásakor is panaszkodott (vö. I. 36.).

³⁷ „Ha a’ környül-állások meg-engedéndik, én a’ jövő esztendőben egyik darabját ki-adom a’ Messziásnak, nem tartván szükségesnek, hogy rajta sokat rágódjak, minthogy az első ki-adás úgy se lessz egyébre, hanem egyedül Próbára.” (Prónay Lászlónak, 1788. november 20., *KazLev.* I. 237.)

³⁸ E vita összefoglalását ld. újabban: Burján Monika: „*Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...*” (*Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról*), *ItK* 2003., 50–53.

³⁹ *MUSEUM*, 2004. I., 171.

⁴⁰ Ld. *MUSEUM*, 2004. I., 98. és *Gessner’ Idylliumi*, in *Érzelmes históriák*, kiad. Lőkös István, Bp. 1982., 210.

amelyet a fordításra kiválasztott mű megvalósít, s nem magán a művön. A mű érdekessége a hangnemében van, ez a tónus a követendő minta, a szoros fordításnak ezt kell magyarul megteremtenie. Úgy, mintha eredetileg is magyarul készült volna a mű, tehát a nyelvtisztaság követelményének megfelelően.

A szoros fordítás gyakorlati dilemmái és önkorlátozásai tehát két követelmény összeütközését mutatják. Az eredeti műhöz való hűség egy új, esztétikaivá éppen alakulni kezdő irodalomfogalom megnyilvánítója, míg a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a kor nyelvi harcainak egyik legerőteljesebb törekvése. Ily módon a két követelmény vagy célkitűzés két egészen eltérő (irodalmi-esztétikai, illetve nyelvi-nyelvészeti) kontextusban értelmezhető, noha közvetlenül egymásra vonatkoznak a vitákban. A két, elvileg egyaránt alapvetőnek érzett követelmény sok tekintetben szembetalálkozott a fordítás gyakorlati nehézségeinek számbavételekor (ezt Batsányi kevésbé élezte ki, Kazinczy erőteljesebben). Mindkettőjük esetében megmaradt azonban ez a számvetés praktikus szinten, a követelmények és a bennük rejlő szemléletek teoretikus ütköztetése fel sem merült a korabeli viták során. Ez az elfedő összeegyeztetés 'a fordítás mint eredeti mű' formulája keretében történt meg. Valójában az irodalmi megújulás mintakövető, illetve organikus alternatívája jelent itt meg csírájában, az új irodalomfogalom megképződő pozícióján *belül*, a fordításvitában az ellenkező oldalon állók érintetlenek maradnak e dilemmától. Ami itt még összeegyeztetendő követelmény (mind Batsányinál, mind Kazinczynál), az később két külön út és szemlélet alapja lesz.